

Az előző áthúzott sorok, mint az egész Éj jelenet, azt mutatják, hogy Vörösmarty az ismétlések, újrírások, áthúzások közben mindig újra és mind makacsabbul közelít a végleges megoldás felé. A kész szöveg megjelenésére, kibontakozására szüntelen számít, s ha újra javít, felhasználja a korábbi jobb sorokat az áthúzottak közül.

A kézirat első és utolsó 1—2 lapja hiányzik. Ezért aztán a történet ott kezdődik, hogy Kármány-Csongor a csodafa alatt Mirigy gonoszkodó monológját hallgatja, s ott végződik, a 212. lapon, hogy Tünde félrevonja fátyolát s földi lényként jelenik meg Csongor előtt.

A 206. lapon jegyzet olvasható Sallay Imre, Vörösmarty barátja, szíves másolója írásával:

„Pápai sógor a' portán” „Pápai sógor a' kapun”

Ezek szerint a helytartótanácsnál irnokoskodó Sallay a *Csongor és Tündéről* is készített tisz-tázatot az 1831-es kiadáshoz. Másoláskor a helyszínen hallott mondatokkal próbálgatta újonnan kihegyezett lúdtollát a másolásra fogott eredeti kézíraton. Tehát a hivatalában, egyéb dolga közti pihenőkön másolgatta a *Csongor és Tünde* kéziratát.

Fehér Géza

Jókai Mór szlovák tárgyú regényeinek forrásaihoz

(*Szomorú napok, Akik kétszer halnak meg*)

Jókai Mór egyike azoknak az íróknak, akik tulajdonképpen nagyon keveset „találtak ki”, szinte minden egyes soruk mögött valamilyen írott vagy hallott tény húzódik meg. Csak épp önkényesen kapcsolták össze ezeket a tényeket, olykor más vonatkozásban használták föl, illetve sajátosan értelmezték. Ezért van igen nehéz dolguk a kritikai kiadás szerkesztőinek; hiszen a magyarázat gyakran megbukik, s váratlanul kerül elő a forrás, melyből az író merített.

Az alábbiakban „szláv” tárgyú műveinek néhány forrását szeretnénk közölni, s egyben alátámasztjuk azt a véleményt, mely szerint Jókai életének és életműve kialakulásának meghatározó és döntő korszaka: a reformkor; akkor is ide nyúl vissza — ihletért, példáért, igazolásért —, mikor idegen forrásai más tájakra viszik el. Ennek nem mond ellent, hogy Jókai csak 23 éves a forradalom kitörésekor; jókora írói és szerkesztői múlt áll már mögötte, valószínűleg nemcsak írója, hanem olvasója is az akkori folyóiratoknak. A reformkor „nemzetiségi” küzdelmei jórészt megszabták regényeinek irányát: a *Szomorú napok* vagy az *Akik kétszer halnak meg* szlovák-ábrázolása ellentmondásos, s nem igaz az a tétel sem, hogy Jókai minden esetben rokonszenvvel ábrázolta, türelmesen szemlélte volna a „nemzetiségi” mozgalmakat. Illetve: a nemzetiségi mozgalmak egyes vezetőinek egész életében nem tudott megbocsátani, említett regényeiben szinte azzal a terminológiával és türelmetlenséggel támadta őket, mint azt oly gyakran a reformkor sajtójában olvashatjuk. (Az igazság kedvéért meg kell állapítanunk, hogy a szlovák sajtó és újság-irodalom sem fukarkodott a gúnyos, sőt becsmerlő jelzőkkel.) Ugyanakkor újságcikkeiben, képviselőházi megnyilvánulásaiban a rokonszenv hangján szól a népről, a nemzetiségi-kulturális mozgalmakról; az általa szerkesztett lapokban helyet biztosít a szláv népek irodalmának és népköltészetének: az ő embere, Urházy György érdekes és figyelemre méltó könyvben számol be balkáni tapasztalatairól.¹

Még egy megszorítást kell tennünk. Nem beszélhetünk Jókai „szláv”-szemléletéről. Ugyanis a szerb törekvéseket, a szerb mozgalmakat inkább pártolta, a szerbek iránt inkább érzett rokonszenvet, mint a szlovák nemzeti mozgalom vezetői iránt; és viszont, a szerb kulturális életből sohasem érték Jókai regényírói művészetét, illetve néhány regényének szemléletét olyan támadások, mint szlovák részről. Jókai őszintén és tiszta szívből köszönti a Thököli-emlékünnepek alkalmából a szerbeket, s leírja: „... e két nemes népnek csak a művelődésben szabad egymással versenyezni, s magyarnak és szerbnek csak segélyre, de tusára nem nyújtani ki kezét...”² 1848-ban a szerbek táncvígalmával kapcsolatban írja: „Mi a nemzetiség szeretetét mindenki-ben becsüljük, még ha elleneink volnának is azok”.³ 1848. október 29-én teleplezi azokat, akik „egymásra uszítják a népeket”.⁴ De hasonló haraggal fordul azok ellen is, akiket a magyar forradalom és a szabadságharc ellenségei között tart számon, ekkor írott újságcikkeiben nem (és később sem) kíméli Kollárt, Stúrt, Hurbant, Hodzát.⁵ Tegyük hozzá, hogy későbbi regényei, regényeinek egyes csípős megjegyzései is órájuk vonatkoznak; s míg nem egy szerb író — note-

¹ ÚRHÁZY: Keleti képek. Pest MDCCCIV.

² Összes Művei XCVI. Életemből I. Bp. 1898. 116—123.

³ Cikkék és beszédek I. Bp. 1965. 514—515.

⁴ Cikkék és beszédek II. Bp. 1967. 66., 384.

⁵ I. m. 331., 378.

szeinek bejegyzései szerint — becül,⁶ tisztel, addig Kollárról, Štúrról vagy Hurbanról nemigen van jó szava.

Támadásainak, epés megjegyzéseinek fő oka: a pánszlávizmustól való félelem, mely áthattotta a reformkor nem egy gondolkodóját; mely lényeges helyet kapott Wesselényi Miklós *Szózatában*, a napilapok hasábjain, versre ihlette Czuczor Gergelyt,⁷ polémiára készítette Henszlmann Imrét, Pulszky Ferencet.⁸ A kutatás úgy tudja, hogy Jókai még jogász korában írt egy szatirikus vigyátéket a pánszlávokról,⁹ ez elveszett, de az alapötlet valószínűleg tovább élt benne, belekerült a *Szomorú napokba* és más regényekbe. Henszlmann Imre ugyan rámutatott arra, hogy a pánszlávizmus eszméje „kivülről” (von Aussen) jött a magyar köztudatba,¹⁰ csak épp azt nem mondta ki, hogy mikor Kollár megfogalmazta és kiadta (szerbül, csehtül és németül) a szlávok irodalmi kölcsönösségéről szóló írását, még nem figyelt föl rá a magyar közvélemény, és Pulszky Ferenc is csak 1843-ban írta le, hogy a pánszlávizmus nem csupán „unio in litteratura”.¹¹ Valóban, a pánszlávizmus gondolatát s a magyarságot elnyeléssel fenyegető voltát német források nyomán elemezte a magyar íróvilág. Rotteck—Welcker *Staatslexikona*, Wolfgang Berg röpirata a reformkor magyarjainak olvasmányává vált,¹² s bár az eredeti művet, valamint Kollár *Slávy dcera* című szonett-eposzáát alig olvasták, elhitték Kramarschik Károlynak: „Das Gedicht stempelt dem Verfasser zum reinsten markirtesten Exemplare eines entschiedenen Pan-slaven, der in diesem seinem Werke den Slaven eine Apologie, den Deutschen ein Schmachlied, Ungarn Hass, Rache und Verachtung singt . . . Das Centrum jedoch, um welches sich das Ganze bewegt, ist die Idee des Allslawentums (Wöslávia), d. h. jenes weitgedehnten Slawenreiches, welches alle auch noch so sprachverschiedenen Slavenstämme unter ein slavisches Oberhaupt zusammenfassen und in allgewaltiger Macht und Herrlichkeit herrschen soll vom Ural bis zum adriatischen Meer und von Constantinopel bis zum fernsten Nord.”¹³

Nem azt vitatjuk, hogy létezett-e valójában ilyen terv. A kutatás rámutatott, hogy éltek ugyan pánszláv ideák már ekkor is, de a cári hatalom nem foglalkozott velük,¹⁴ Kollár valóban irodalmi kölcsönösségről, Gaj pedig délszláv egyesülésről álmodozott; tulajdonképpen a szláv népek függetlenségi mozgalmi között sem volt teljes összhang, a lengyel, a horvát és a cseh törekvéseket korántsem lehet egy nevezőre hozni. A reformkor magyarjainak többségében azonban élt és a XIX. század második felében még fokozottabb mértékben munkált a pánszlávizmustól való félelem, nem egy „nemzetiségi” intézkedést ennek a félelemnek a számlájára is lehet írni. Jókai, aki ekkor még fiatalos hévvel és ugyanannyi tájékozatlansággal vetette bele magát a hírlapi és az irodalmi életbe, elhitte a sajtó tájékoztatását, s későbbi regényeibe alaposan beleépítette.

A kritikai kiadás szerkesztői nemigen tudtak mit kezdeni az U. S. S. (pánszlávnak leírt) szervezettel.¹⁵ Ilyen szervezet természetesen legalább is úgy, ahogy Jókai körvonalazza, nem létezett. Viszont fel kell arra figyelniük, hogy a *Pesti Divatlap* selmeci tudósítója¹⁶ — egy polémia folyamán — közli, hogy a selmeci „szláv” (értsd: szlovák) fiataloság vasgyűrűt visel az ujján U.S.S. jellel, melyet így magyaráz: Ud slowenské spoleinosti (nyilvánvaló sajtóhiba: společnosti helyett), melyet „tót társasági tag”-nak fordít, illetve Ud. sl. stridnosti, ezt viszont „tót mérsékelti tag”-nak fordítja le. Ebből a hírből alakította ki Jókai azt a szervezetet, mely a *Szomorú napokban* oly gyászos-neveléséges szerepet játszik. Hozzá kell tennünk, hogy a *Pesti Divatlapban* elég sok helyet foglalt el a selmeci szlovákok ügye; a szlovák lap nyomán közölték, hogy műkedvelő színegyüttest alakítottak, hogy nyelvüket ápolják. A közlő (Tüske) mindezeket a tudósításokat gúnyos megjegyzésekkel kíséri, inkább pamfletet, mint tudósítást fogalmaz.¹⁷

⁶ Pl. Jovan Jovanović Zmajt. Följegyzései II. Bp. 1967. 212.

⁷ Nemzeti ének. *Pesti Divatlap* 1845. 2. sz. 27—28.

⁸ *Vierteljahrsschrift aus und für Ungarn* 1843.

⁹ NAGY Miklós: Jókai. Bp. 1968. 39.

¹⁰ *Vierteljahrsschrift* . . . II. 1. 186—208.

¹¹ I. m. I. 1. 122—123. Eredetileg: *Pesti Hírlap* 1843. 183. sz.

¹² *Ungarns politische Zukunft*, von Wolfgang Berg. Leipzig 1842. E kérdésről KOSÁRY Domokos ír: *Kosuth Lajos a reformkorban*. Bp. 1946.

¹³ *Vierteljahrsschrift* . . . II. 2. 57—58.

¹⁴ ARATÓ Endre: A nemzetiségi kérdés története Magyarországon 1790—1848. Bp. 1960. I. 235—251.; ANDICS Erzsébet: A Habsburgok és a Romanovok szövetsége 1848—49-ben. Bp. 1961. 83—84.

¹⁵ *Szomorú napok* (1848—56.). Bp. 1963. A sajtó alá rendező Szekeres László átírva magyarázza meg Jókai elnevezését. Szerinte: Člen slovenskej premeni: a szlovák változás tagja a szervezet neve. Az „ud” ma testrészt, végtag jelentésben ismeretes a csehben, a regény keletkezésének idejében azonban tagként, valamilyen szervezet tagjaként is használatos volt, bár Juraj PALKOVIC szótárában (Böhmisch-deutsch-lateinisches Wörterbuch . . . I. Prag 1820., II. Pressburg 1821.) nem szerepel. A „strijdati” „abwechseln” jelentésben áll a szótárban. (I. m. II. 2276.)

¹⁶ ARGAY: Válasz egy a Pannoniában megjelent névtelen cikk írójának. *Pesti Divatlap* 1845. II. évfolyam 376—377.

¹⁷ Az 1845-ös és az 1846-os évfolyamban. Az *Orol Tatranski* megjelenéséről: 1846. II. 22. sz. A közlő szlovák lapszemlélt ad.

E regénye (*Szomorú napok*), mely még a reformkori nemzetiségi küzdelmek visszhangjaként keletkezett, hogy a Bach-korszakban kapja meg befejező és végső megfogalmazását, Stúr torzképét adja, de élményanyaga — véleményünk szerint — sokkal inkább könyvélmény, mint a kisgyermek Jókai személyes, pozsonyi élménye. Igaz, egy újságcikkében hivatkozik arra, hogy Stúr akkor tanított Pozsonyban, mikor ő ott diákoskodott, igazságtalanul meg is vádolja, hogy tanítványai nem tanultak meg magyarul¹⁸ (miért épp Stúrtól tanultak volna, Stúr nem magyar, hanem szlovák nyelvet oktatótt!), e cikket Jókai 1848-ban írta, a publicista támadó kedve vezeti, inkább ellenpontoz, mint a valóságot írja meg. Azok az elméletek, melyeket Bodza Tamás—Stúr hangoztat, tulajdonképpen torzított tolmácsolásai Kollár és Šafárik egyes gondolatainak, egy későbbi regényében valóban Kollár nevéhez fűzi.¹⁹ Bodza Tamás szláv szavakat keres a régi nyelvekben, az akkori Magyarország minden helynevét szláv eredetű szóra vezeti vissza. Kollár olaszországi útirajzának²⁰ egyes helyeivel Kis János foglalkozott;²¹ Kollár még korábban a magyar népnévről fogalmazott munkáscskájában²² pedig azt állítja: a *tót* szó a tatár, tatur, Tátra, Titia (Tisza), Titel, Titul, Titulium név rokona (ez utóbbiak a szláv herceg, Salan castrumának nevei), tehát a magyarok a „tót” nevet (és népet) már bejövételük előtt itt találták, s ezt az állítást avval erősíti, hogy a görög szavakkal hozza rokonságba. A latin „titulus” a szláv ctjm, ctjti, pocta, poctiwost, čest, čist, a magyar tiszt, tiszta, tisztelet, tisztesség megfelelője. Ebben a dolgozatban ejt szót „Maharania”-ról, mely Marania, illetve Moravia alakban is szerepel.²³ Kollár délibábos szószármaztatásait Horvát István még délibábosabb szószármaztatással teszi nevetségessé,²⁴ s Horvát Istvánon keresztül jut el így ez az „elmélet” a magyar olvasókhöz.

Šafárik szláv régiségeiről²⁵ kiadott munkája Horvát István könyvtárában is megvolt. A kitűnő szlovák tudós a szlávokat a litvánokkal, a germánokkal, a kelettákkal, a latinokkal, a görögökkel, az indiaiakkal, a médekkel, a perzsákkal, afgánokkal, kurdokkal, örményekkel rokonítja. Másutt a szlávokat tartja Európa őslakosainak, majd az alábbi megállapítást teszi: „die nahe Verwandtschaft der slawischen Sprache mit den Sprachen der von jeher in Europa angesessenen indoeuropäischen Stämme, namentlich der Griechen, Lateiner, Deutschen und Lithaner” — szerinte — bizonyított. „Es finden sich zwar den slawischen verwandte Wörter auch in den Sprachen der asiatischen Völker des indoeuropäischen Stammes, namentlich im Sanskrit, im Medischen, Persischen, Armenischen u. s. w., allein nur sehr selten und sehr entfernt ähnlich . . .”²⁶ Šafárik e korban igen mérsékeltnek számító megállapításai kihívták Horvát István gúnyját, ahogy az sem tetszett Horvátnak, hogy Konstantinos Porphyrogenetos nyomán az északi morvákat Marharius-nak nevezte.²⁷ Horvát röpirata (melynek függeléke Kollár munkája)²⁸ hatalmas apparátussal, de tudománytalanul szedi izekre Šafárik és Kollár megállapításait, Kollártól egy szonettet le is fordít.²⁹ Nem igazságot szolgáltatunk, mikor az összehasonlító nyelvtudomány és művelődéstörténet kezdetlegességét tesszük szóvá; holott Grimm és Révai Miklós után már más módszerrel is meg lehetett közelíteni ezt a nem könnyű kérdést. Viszont a kor követelményeit is szem előtt tartjuk, tudjuk, milyen hatása volt Horvátnak és Kollárnak nemzedékére és a fiatalokra. A kor romantikus történelemszemléletet követelt, ez a romantikus nacionalizmus vonta büvkörébe a nyelvtudományt, ennek a hatása alól alig szabadulhatott az olvasó. Miért épp Jókai szabadult volna, ki ugyan 1848 decemberében abbahagyta a *Szomorú napok* közlését, mert nem akart izgatni „idegen ajkú honfitársaink” ellen?³⁰ Bodza Tamás nem Stúr „elméletét” hangoztatja, hanem — ismételjük — perszifálva — Kollárét és Šafárikét,³¹ még a „marahánok” is szerepelnek az elmélet építőkövei között.³²

Az *Akik kétszer halnak meg*³³ utazási élmény szülötte. Benne tulajdonképpen Beniczky Lajosnak állít emléket, akinek 1848—49-es szerepe még további kutatást, elemzést igényel. Beniczky önmagát mentő emlékirata érdekes alkotás, benne nem annyira a „szláv összes-

¹⁸ Cikkek és beszédek II. 226.

¹⁹ De kár megvénnél (1896.). Bp. 1971. 20.

²⁰ Cestopis obsahující cestu do Horní Italie a odtud přes Tyrolsko a Baworsko . . . od Jana Kollára, W Pesti 1843. Kollár e művében mindenütt szláv helyneveket és maradványokat fedez föl.

²¹ KIS János szuperintendens Emlékezései életéből. Bp. 1890.²

²² Ableitung und Erklärung des National-Namens Magyar. Von Johann Kollár, Pesth 1827. 12.

²³ I. m. 7.

²⁴ Tudományos Gyűjtemény 1828. I. 77—85.

²⁵ Slawische Alterthümer von Paul Joseph Schafarik. Erster Band, Leipzig 1843., Zweiter Band, Leipzig 1844. Horvát István könyvtárának jelzete olvasható e könyv OSZK-beli példányán.

²⁶ I. m. I. 39—40. 46—47.

²⁷ I. m. II. 213., 428.: Slavi Marahenses.

²⁸ A szlavinokról azaz kérédköröl . . . Pesten 1844. Toldalék a kérédköröl nép történeteihez: Kollár János.

²⁹ I. m. 123—124. A Slávy dcera 531. sz. szonettjét olvashatjuk.

³⁰ Életképek 1848. dec. Vö.: Szomorú napok id. kiad. jegyzetanyaga.

³¹ Id. kiad. 124—131.

³² I. m. 124.

³³ 1881., Bp. 1966. I—II.

küvés" megfogalmazása az izgalmas, erről is beszélhetett Jókainak, hanem az a belső kapcsolat, mely a szlovák irodalomhoz fűzte.³⁴ Kollár, Ján Chalupka, Karol Kuzmány nem érdektelen portréját rajzolja meg,³⁵ s a Hurbanról alkotott kép is tanulságos: fanatikus vadságról és egoizmusról beszél,³⁶ természetesen ítéletét a cél határozta meg, felvidéki tevékenységét kellett igazolnia. Jókainak följebb említett regénye számos ponton egyezik a Beniczky-émlék-iratok állításával, Jókai és Beniczky kapcsolatai elég közismertek. Ahogy a selmeci U. S. S.-ből veszélyes „pánszláv” szervezetet alkotott az író fantáziája, úgy a Svornost’ is azzá torzul. Érdekesebb a regény egyik legvalószínűtlenebb jelenete, melyben a *veszpilló* lép elő, s a „condrás vén paraszt a legtisztább latin nyelven” kezdett el „beszélni, ahogy csak Cicero beszélt és Tacitus írt valaha”.³⁷ A sírásó élt, nem Jókai találta ki. Először Horvát István említette 1836-ban,³⁸ hogy a Vág áradásáról verset írt. Külétét Rummy Károly György tisztázta, magyarul is, németül is,³⁹ levélbeli értesítés alapján közölte, hogy Wanoch Ádámnak hívják, Szvedernikben él, 1776-ban született, Zsolnán, majd Pozsonyban tanult, ferences szerzetes akart lenni, de terve nem sikerült. Hazatért Szvedernikbe, ahol előbb sírásó, majd falusi jegyző lett, és művelője a latin alkalmi költészetnek. Rummy felfedezésének sikere Jókaiig elért. Rummy inkább a latin költészetre tette a hangsúlyt, s ezért közölte Wanoch versét. Jókai módszerére utal, ahogy ezeket a közléseket a maga érdekében kihasználja.

Jókainak itt ismertetett valamennyi „forrása” reformkori eredetű. Kisgyermek volt még, mikor ezek megjelentek, nyilván nem ekkor, hanem később olvasta, vagy valaki beszélt róla ezekről (esetleg Toldy Ferenc, a kor „olvasó embere”. Valószínűleg hasonló eredményre juthatunk, ha más regényeit vizsgáljuk e szempontból, mint azt tettük az *Egy magyar nábob* egy epizódjával kapcsolatban.⁴⁰

Nem Jókai és a szlovákok viszonyát vizsgáltuk, a kép, amit adtunk: egyoldalú. A Kollár és Štúr iránti ellenszenv nem a költőnek, nem a szlováknak, hanem a magyarsággal szemben állónak szólt, s benne több a pánszlávizmustól való félelem, mint a valóság. Ugyanakkor Jókai őszintén és egész szívvel hangoztatta, hogy „a különböző fajok intelligenciái egy időben ellenszenvvel voltak egymás iránt, és az rosszul történt”, s ha még lehetne változtatni, az jó lenne. A magyar irodalom missziójának pedig a „kisebb literatúrák ismertetését” tekintette, „elkezdve a behízselgőbb szépirodalmon a reáltanulmányokig”.⁴¹ Jókai maga mutatott erre példát, mikor a szlovák népművészetért lelkesedett.⁴² Dolgozatunk csak néhány regényrészlet forrását derítette föl, s Jókai reformkori gyökereire mutatott rá.

Fried István

³⁴ B. L. bányavidéki kormánybiztos és honvédezéses visszaemlékezései és jelentései az 1848/49-iki szabadságharcból és a tót mozgalomról. Bp. 1924.

³⁵ I. m. 388—390.

³⁶ I. m. 391.

³⁷ A 33. sz. jegyzetben I. m. 109—134.

³⁸ Tudományos Gyűjtemény 1835. IX. 125—127.

³⁹ Hasznos Mulatságok 1836. II. 2. sz., Pressburger Aehrenlese 1836. 31. sz., MTA Kézirattára Rui. 8r. 206/172 h.

⁴⁰ A csepregi pütkösi királyok. Soproni Szemle 1971. 262—264.

⁴¹ Cikkék és beszédek IV. Bp. 1968. 434—435.

⁴² Jókai és a szlovák népköltészet viszonyát már egy korábbi cikkemben elemeztem: Die Sagen des Waagtales in der slowakischen und ungarischen Literatur. Studia Slavica 1970. 93—114. Jókai és a szlovákság kapcsolatainak kutatójára még igen sok munka vár. E dolgozat nyomdába adása után jelent meg CSUKÁS István értekezése: Jókai és a nemzetiségek. Szeged 1973. Különlenyomat, amely e kérdésben sok új adatot hoz.